

О. В. Комаp

(Київ)

ХОЗАРСЬКИЙ КАГАНАТ І РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНА НОМАДИСТИКА: ЗАВЕРШЕННЯ ЕПОХИ

У статті подається огляд тенденцій останніх десятиліть у польових та аналітичних дослідженнях проблематики, пов'язаної з вивченням археології доби Хозарського каганату VII—X ст. на території України

Ключові слова: Хозарський каганат, перещепинська культура, салтово-маяцька культурно-історична спільність, номади.

Завдання, відповідно до концепції даного збірника, підсумувати коротким нарисом проблеми і здобутки вивчення археології Хозарського каганату та ранньосередньовічних номадів півдня України у цілому за останні кілька десятиліть, з акцентом на вклад українських вчених та Інституту археології зокрема, поставило несподівану проблему вибору жанру. За вказаний період пішла з життя ціла плеяда блискучих українських і російських дослідників, що визначали основні тенденції розвитку галузі у 2-й пол. XX ст.: А.Г. Атавін, І.А. Баранов, М.Ю. Брайчевський, В.Ф. Генінг, А.В. Криганов, Г.І. Матвеева, В.К. Міхеев, С.О. Плетнева, О.М. Приходнюк, А.Т. Сміленко, О.В. Сухобоков, Г.О. Федоров-Давидов. На перший план закономірно вийшла проблема зміни поколінь, що супроводжується зміною парадигм, зміною концептуальних та методологічних підходів, активно конкуруючих між собою.

Намагатися в таких умовах вже зараз підсумувати «позитивні» і «негативні» тенденції буде марним — завершилася ціла епоха, що залишила нам величезний багатий спадок, справжнє значення якого, проте, стане зрозумілими лише пізніше. Вкрай складним виявилось й приділити у рамках відведеного для статті об'єму хоча б коротку увагу характеристиці ста-

ну конкретних проблем чи, тим паче, конкретним роботам — попри всі негаразди останніх десятиліть, хозарознавча проблематика розвивається дуже активно, накопичуючи з кожним роком все більшу і більшу публікаційну базу.

Назвемо невпинне зростання інтересу дослідників і громадськості до історії й археології Хозарського каганату та хозар зокрема головною позитивною тенденцією. Частина психологічного фактору, що живить подібний інтерес, полягає у неофіційній забороні дослідження історії хозар в СРСР у 50-ті рр. XX ст., що позначилася значним чином на всій подальшій історіографії, яка була вимушена по-можливості уникати прямого звернення до історії етнічних кочовиків-хозар. Наразі ситуація протилежна — з'явилися дисертаційні дослідження, присвячені виділенню культури кочовиків Хозарського каганату VIII ст. (Іванов 2000) та VII — поч. VIII ст. (Комаp 2002), а кочівницькі пам'ятки хозар зайняли міцне місце в узагальнюючих монографічних працях як «перещепинська культура» (VII — поч. VIII ст.) та «кочовий варіант салтово-маяцької культури» (VIII — поч. IX ст.) (Плетнева 1999; 2003; Айбабин 1999). Звичайно ж, з'явилася і дискусія щодо можливості атрибуції тих чи інших пам'яток хозарам (Приходнюк 2001; Аксенов 2005а та інші).

З розпадом СРСР позначилася й виразна тенденція «регіоналізації» досліджень, незважаючи на те, що Подоння, розділене наразі кордонами двох держав, у VIII—X ст. складало єдину історико-культурну зону салтівської (чи салтово-маяцької) культурно-історичної спільності (КІС). Різко впали і обсяги польових робіт, що в Україні сконцентрувалися переважно на вже досліджуваних раніше пам'ятках салтівської

КІС. В лісостеповій частині (Харківська обл.) досліджувалися Верхньосалтівський могильник (В.С. Аксьонов, В.В. Колода) та городище (Н.В. Чернігова, В.В. Колода), Нетайлівський могильник (А.В. Криганов, В.К. Міхеев, В.С. Аксьонов, О.В. Комар), Мохначьське, Вовчанське городища, городище Коробові хутори (В.В. Колода), Чугуївське городище (Г. Свистун), могильники Червона Гірка та Червона Гусарівка (В.К. Міхеев) та інші. В степовому басейні Сіверського Дінця (Донецька та Луганська обл.) досліджувалися Сидорівське городище та могильник (Е.Є. Кравченко), Царине городище (Маяки) (Е.Є. Кравченко, А.В. Шамрай), Лисогорівський могильник та ряд відкритих поселень (К.І. Красильников, Л.І. Красильникова). В Криму стаціонарне дослідження комплексів хозарського часу проводилося переважно на багаточисельних пам'ятках (Судак, Керч — І.А. Баранов, В.В. Майко, В.Н. Зінко, Л.Ю. Пономарьов), або ж з охоронною метою.

Першочерговим завданням в таких умовах стала систематизація і повне введення у науковий обіг раніше досліджених пам'яток, що піддавалися широкомасштабним розкопкам. Відзначимо, що незважаючи на наявність усіх передумов для підготовки подібних публікацій зі сторони науковців (про що свідчить велика кількість коротких публікаційних статей у періодичних виданнях та збірниках), їх з'явилося небагато через системну кризу структури наукових видавництв в Україні. За звітний період вийшли лише дві монографії В.В. Майко, присвячені публікації Тепсенського комплексу та некрополів Судакської долини (Майко 2004; 2007), а також монографія В.С. Аксьонова і В.К. Міхеева, присвячена публікації Сухогомольшанського могильника (Аксенов, Міхеев 2006).

В той же час, у вигляді серії публікацій уведено в науковий обіг значну частину матеріалів розкопок Сидорівського городища і могильника степового варіанту салтівської КІС (Кравченко, Гусев, Давыденко 1998; Кравченко, Давыденко 2001; Кравченко, Мирошниченко, Петренко, Давыденко 2005); частково Верхньосалтівського (Аксенов 2005б; Аксенов, Хоружая 2005а; Хоружая 2009 та ін.) та Нетайлівського (Жиронкіна, Крыганов, Цитковская 1995; 1997; Аксенов, Хоружая 2005б; Аксенов 2006; 2009 та ін.) могильників лісостепового варіанту; а також інших салтівських могильників: Червона Гусарівка (Міхеев 1994), Новодачне (Красильников, Тельнова 1997), Рубіжне (Аксенов 1997; 2001), Старий Салтів (Аксенов 1999), Лисий Горб (Аксенов, Воловик 1999), Лисогорівка (Красильников 2001; Красильников, Красильникова 2005), Чернікове, Серебрянське (Шведцов, Санжаров, Прынь 2001), Дронівка-3 (Татаринов, Федяев 2001) та інші; опубліковані й склепові поховання Судака, пов'язувані з салтівським горизонтом Сугдеї (Баранов 2003).

Що стосується комплексів ранньохозарського часу, то тут слід відзначити монографічне видання Перещепинського (Залесская, Львова, Маршак, Соколова, Фонякова 1997) й нову публікацію матеріалів Келегейського комплексу (Prichodjuk, Chardaev 2001). Серією окремих публікацій практично повністю уведено в науковий обіг і корпус рядових підкурганних поховань кочовиків VI—VIII ст. з розкопок новобудовних експедицій Інституту археології НАНУ та Київського державного університету ім. Т. Шевченка (Орлов, Рассамкин 1996; Комар, Піоро 1999; Prichodnyuk, Fomenko 2003; Болтрик, Комар 2005; Комар, Кубышев, Орлов 2006; Комар, Орлов 2006; Комар 2006б-г; Комар 2008б; 2009). Важливою є і поява публікацій нових достовірно мадярських кочівницьких комплексів IX ст. (Приймак, Супруненко 1994; Приходнюк, Чурилова 2001; Супруненко 2007; Супруненко, Маєвська 2007).

Аналітичні узагальнюючі монографії, присвячені чи частково охоплюючі в комплексі історію й археологію хозарського періоду на території України, були видані Г.Є. Афанасьєвим (Афанасьєв 1993), А.З. Вінніковим і С.О. Плетнєвою (Вінников, Плетнєва 1998), С.О. Плетнєвою (Плетнєва 1999; 2003), П.П. Толочком (Толочко 1999), О.І. Айбабіним (Айбабин 1999), О.М. Приходнюком (Приходнюк 2001), О.В. Комаром (Комар 2006а). Посмертно з'явилася і монографія М.Ю. Брайчевського (Брайчевський 2009). Серед істориків археологічний матеріал з даними писемних джерел намагалися монографічно поєднати О.Б. Бубенок (Бубенок 1997) та О.О. Тортіка (Тортіка 2006). З колективних монографій слід відзначити том 3 видання «Давня історія України» (Давня історія України 2000) та том 1 видання «Історія української культури» (Історія української культури 2001), під редакцією П.П. Толочка. Більш вузьким питанням присвячені аналітичні монографії В.С. Фльорова (Флеров 1993; 1996), В.В. Колоди (Колода 1999), В.Б. Ковалевської (Ковалевская 2000), В.Е. Фльорової (Флерова 2001а; 2001б).

Ще одним жанром узагальнюючих робіт є дисертація. За останні два десятиліття в Інституті археології НАНУ були захищені п'ять дисертацій хозарознавчого напрямку: дисертація В.В. Колоди, присвячена залізообробному ремеслу населення салтівської культури (Колода 1996); дисертація В.В. Майка про контакти населення кримського варіанту салтівської КІС з Подніпров'ям та Північним Кавказом (Майко 1998); дисертація В.С. Аксьонова, присвячена похованням у супроводі коня лісостепового варіанту салтівської КІС (Аксенов 2000); дисертація О.В. Комара, присвячена культурі кочового населення Північного Причорномор'я VI — початку VIII ст. (Комар 2002); та дисертація Л.І. Красильникової з аналізом житлових і господарчих споруд пам'яток степового варіан-

ту салтівської КІС басейну Сіверського Дінця (Красильникова 2005).

Серед окремих питань в епіцентрі уваги традиційно залишається аналіз поховального обряду могильників салтівської КІС. Тут виділяється серія робіт, присвячена похованням з конем та предметами кінського спорядження (Аксенов, Крыганов, Михеев 1996; Аксенов 2000; 2005б-в; 2006); дискусійні роботи, що аналізують проблему побутування в середовищі салтівського населення обряду знешкодження небіжчика (Флеров 1993; 2000б; 2005 та інші; Жиронкина, Крыганов, Цитковская 1995; Жиронкина, Цитковская 2004; Аксенов 2002; 2006; Комар 2008а); а також публікації матеріалів, що свідчать про риси мусульманського обряду на салтівських могильниках степового варіанту салтівської КІС (Кравченко, Гусев, Давыденко 1998; Кравченко 2005; Красильников, Красильникова 2005).

Не менш традиційно популярні проблеми етнічної інтерпретації пам'яток салтівської КІС (Афанасьев 1993а; Бубенок 1997; Аксенов 2000; 2005а; Аксенов, Тортика 2001; Аксенов, Михеев 2006; Красильников 2001; 2007; 2009; Тортика 2006), які для кримського варіанту салтівської КІС останнім часом переросли й в дискусію щодо культурно-політичної приналежності пам'яток у зв'язку з появою гіпотези про «хозаро-візантійський кондомініум» (див.: Айбабин 1999; Айбабин 2006; Баранов 2003; Майко 1999; 2004; 2005; 2007; Зинько, Пономарев 2005; 2007; Виноградов, Комар 2005; та протилежні погляди: Могаричев, Сазанов 2007; Сорочан 2007). Ширше політична приналежність салтівської КІС, а точніше, критерії для її інтерпретації за матеріалами археологічних пам'яток, стали предметом уваги Г.Є. Афанасьєва (Афанасьев 2001; 2008).

О.М. Приходнюк висловив зауваження до самого терміну «салтово-маяцька культура», запропонувавши інший — «цивілізація» (Приходнюк 2001), тоді як О.В.Комар — термін «культурно-історична спільність» (Комар 2001). С.О. Плетньова і В.С. Фльоров висловили свої позиції в питанні доцільності використовувати термін «місто» у застосуванні до городищ та поселень салтівської КІС (Плетнева 2002; Флеров 2007). Ряд робіт присвячено і соціальній стратифікації салтівського суспільства (Афанасьев 1993а; 1993б; Аксенов 2000; Аксенов, Тортика 2001; Красильников 2009а).

Питання хронології салтівських комплексів розроблялися переважно для раннього етапу салтівської КІС, менше — для ІХ—Х ст. (Айбабин 1993; 1999; Аксенов, Михеев 1998; Комар 1999; 2000; 2006а; Ковалевская 2000; Гавриутхин 2005).

Поселенська та городищенська тематика найбільш активно розвивається у двох напрямках: дослідження фортифікації (Кравченко

2007; Свистун 2007; 2009) та житлових і господарчих комплексів (Флеров 1996; Колода 2000; 2005; Красильникова 2001; 2002а—б; 2003; 2007); останнім часом в напрямку дослідження сільського господарства (Колода, Горбаненко 2009; 2010; Горбаненко, Колода, Пашкевич 2009; Горбаненко, Колода 2010). Окремо слід відзначити дослідження салтівського ремесла: залізобного (Колода 1999 та інші) і гончарного (Колода 2001), косторізного (Флерова 2001б). Ряд робіт присвячені класифікації та технології виготовлення гончарного посуду (Красильников 1999; Красильников 2009б; Зинько, Пономарев 1999; Флеров 2000а; Колода 2009).

З окремих категорій інвентарю аналізувалися предмети спорядження вершника і коня, а також військова справа салтівського населення віщому (Криганов 1993; 1996; Аксенов 2000; 2005б; Аксенов, Михеев 2009; Майко 2002; Комар, Сухобоков 2005; Круглов 2005; Красильников, Красильникова 2007; Красильников 2009а); намисто (Ковалевская 2000; Хоружая 2007); поясні деталі (Айбабин 1993; 1999; Комар 1999; 2001; Ковалевская 2000; Белік 2002); кістяні предмети (Флерова 2001б) тощо.

Питання міфології та вірувань салтівського населення піднімалося переважно у контексті аналізу поховального обряду або ж знахідок вірогідних предметів культу (Майко, Фарбей 1995; Флерова 2001а; Кравченко 2005).

Нарешті, популярною темою є контакти кочового населення зі слов'янами у VII—Х ст. (Сухобоков 1992; 1998; 2003; Майко 1998; Приходнюк 1996; 2001; Колода 2005; 2009; Комар 2005) та взаємодія Хозарського каганату і Русі (Афанасьєв 1993; 2001; Толочко 1999; Петрухин 1999; 2002; 2007; Комар 2003; Брайчевський 2009).

Що, попри зусилля дослідників, залишається проблемним? У першу чергу, це диспропорція повністю уведених у науковий обіг і неопублікованих комплексів, особливо матеріалів розкопок еталонної пам'ятки — Верхнього Салтова, могильників Нетайлівка, Червона Гірка та інших. Безумовно заслуговує на монографічний аналіз степовий варіант салтівської КІС басейну Сіверського Дінця. Відсутні також монографічні дослідження системи заселення, керамічного комплексу лісостепового варіанту салтівської КІС, її хронології та періодизації. Потребує перегляду на новому теоретичному рівні набір традиційних культурних та етнічних термінів, що дістався у спадок від історіографії попереднього періоду. Через об'єктивні причини не застосовується ціла низка природничих методів, що можуть суттєво розширити наші уявлення про ремесло, господарство, етнічні зв'язки, хронологію тощо.

Все це залишає великі можливості для подальшого поступу галузі, що, можемо з приємністю констатувати, вже зараз стоїть на міцному фундаменті робіт попередників.

- Айбабин А.И.* Могильники VIII — начала X вв. в Крыму // МАИЭТ. — 1993. — Вып. III. — С. 121—132.
- Айбабин А.И.* Этническая история ранневизантийского Крыма. — Симферополь, 1999.
- Аксенов В.С.* Исследования раннесредневековых захоронений близ села Металловка в 2006 году (Нетайловский грунтовой могильник) // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2009. — Т. 7. — С. 231—258.
- Аксенов В.С.* К вопросу о существовании памятников этнических хазар в верхнем течении Северского Донца // Хазары. — М.; Иерусалим, 2005а. — С. 219—229.
- Аксенов В.С.* Обряд обезвреживания погребенных в Верхне-Салтовском и Рубежанском катакомбных могильниках салтово-маяцкой культуры // РА. — 2002. — № 3. — С. 98—114.
- Аксенов В.С.* Исследование салтовского могильника у с. Рубежное на Харьковщине // Древности 1996. — Харьков, 1997. — С. 162—164.
- Аксенов В.С.* Комплексы конского снаряжения салтовского времени с начальниками (по материалам Верхнесалтовского катакомбного могильника) // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2005б. — Т. 4. — С. 244—260.
- Аксёнов В.С.* Погребальный обряд Нетайловского могильника // РА. — 2006. — № 2. — С. 51—63.
- Аксёнов В.С.* Рубежанский катакомбный могильник салтово-маяцкой культуры на Северском Донце // Донская археология. — 2001. — № 1—2. — С. 62—78.
- Аксенов В.С.* Салтовские кремационные комплексы с конскими начальниками из бассейна Северского Донца // Хазарский альманах. — Харьков, 2005в. — Т. 4. — С. 182—198.
- Аксёнов В.С.* Старосалтовский катакомбный могильник // Vita Antiqua. — 1999. — № 2. — С. 137—149.
- Аксёнов В.С., Воловик С.И.* Новый салтовский могильник в верхнем Подонечье // Донская археология. — 1999. — № 3—4. — С. 34—40.
- Аксенов В.С., Крыганов А.В., Михеев В.К.* Обряд погребения с конем у населения салтовской культуры (по материалам Красноросского могильника) // Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии. — К., 1996. — С. 116—129.
- Аксенов В.С., Михеев В.К.* Крымский импорт и хронология некоторых памятников верховий Северского Донца // Культуры степей Евразии второй половины I тысячелетия н. э. (вопросы хронологии). — Самара, 1998. — С. 344—357.
- Аксенов В.С., Михеев В.К.* Население хазарского каганата в памятниках истории и культуры. «Сухомольшанский могильник VIII—X вв.» // Хазарский альманах. — К.-Харьков, 2006. — Т. 5.
- Аксенов В.С., Михеев В.К.* Погребения со сложносоставными луками биритуального могильника Красная Горка салтовской культуры // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2009. — Т. 7. — С. 387—406.
- Аксёнов В.С., Тортика А.А.* Протоболгарские погребения Подонья и Придонецья VIII — X вв.: проблема поливариантности обряда и этноисторической интерпретации // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2001. — Т. 2. — С. 191—218.
- Аксёнов В.С., Хоружая М.В.* Катакомба № 72 Верхне-Салтовского могильника // Древности 2005. — Харьков, 2005а. — С. 288—294.
- Аксенов В.С., Хоружая М.В.* Новые раннесредневековые захоронения Нетайловского могильника (раскопки 2002—2004 гг.) // Хазарский альманах. — Харьков, 2005б. — Т. 4. — С. 198—215.
- Аксёнов В.С.* Похоронения з конем другої половини VIII — IX ст. верхньої течії р. Сіверський Донець (за матеріалами салтівських ґрунтових могильників): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2000.
- Аксёнов В.С.* Скляний посуд з алано-болгарських поховань хозарського часу басейну Сіверського Дінця // Хазарский альманах. — Харьков, 2007. — Т. 6. — С. 7—25.
- Афанасьев Г.Е.* Где же археологические свидетельства существования Хазарского государства // РА. — 2001. — № 2. — С. 43—55.
- Афанасьев Г.Е.* Донские аланы. Социальные структуры алано-ассо-бургасского населения Среднего Дона. — М., 1993а.
- Афанасьев Г.Е.* Рец.: Тортика А.А. Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы (вторая половина VII — первая четверть X в.). Харьков: ХГАК. 2006. 554 с. // РА. — 2008. — № 3. — С. 165—170.
- Афанасьев Г.Е.* Система социально-маркирующих предметов в мужских погребальных комплексах донских алан // РА. — 1993б. — № 4. — С. 131—144.
- Баранов В.И.* Судакские склепы // Историческое наследие Крыма. — Симферополь, 2003. — № 2. — С. 4—17.
- Баранов И.А., Майко В.В.* К вопросу о типологии столовой лощеной посуды юго-восточного Крыма второй половины X в. // Херсонесский сборник. — Т. X. — Севастополь, 2000. — С. 287—290.
- Белік О.О.* Поясні набори горизонту Столбіще-Строкорсунська з поховань лісостепового донського варіанту салтівської культури (до проблеми хронології) // Исторична наука: проблеми розвитку. — Луганськ, 2002. — С. 113—119.
- Болтрик Ю.В., Комар А.В.* Хазарский курган на правом берегу р. Молочной // Днепро-Донское междуречье в эпоху раннего средневековья. — Воронеж, 2005. — С. 82—93.
- Брайчевський М.Ю.* Вибране. — Т. 2: Хозарія і Русь. Аскольд — цар київський. — К., 2009.
- Бубенок О.Б.* Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI — начало XIII вв.). — К., 1997.
- Винников А.З., Плетнёва С.А.* На северных рубежах Хазарского каганата. Маяцкое поселение. — Воронеж, 1998.
- Виноградов А.Ю., Комар А.В.* Институт тудуна и хазары в Юго-Западном Крыму VIII — начала IX в. в контексте новых данных эпиграфики // Сугдейский сборник. — К.; Судак, 2005. — Т. II. — С. 38—56.
- Гавритухин И.О.* Хронология эпохи становления Хазарского каганата (элементы ременной гарнитуры) // Хазары. — М.; Иерусалим, 2005. — С. 378—426.
- Горбаненко С.А., Колода В.В., Пашкевич Г.О.* Землеробство жителів салтівського селища Коробів Хутори // Археологія. — 2009. — № 3. — С. 82—92.
- Горбаненко С.А., Колода В.В.* Сільське господарство мешканців поселення Верхній Салтів // Археологія. — 2010. — № 1. — С. 27—42.
- Давня історія України.* — К., 2000. — Т. 3.
- Жиронкина О.Ю., Крыганов А.В., Цитковская Ю.И.* О погребениях Нетайловского могильника со следами повторного проникновения (по раскопкам 1994 г.) // Древности-1995. — Харьков, 1995. — С. 178—179.
- Жиронкина О.Ю., Крыганов А.В., Цитковская Ю.И.* Об одном комплексе погребений Нетайловского могильника // Древности 1996. — 1997. — С. 165—167.
- Жиронкина О.Ю., Цитковская Ю.И.* Несколько интерпретационных стереотипов в свете стратиг-

- рафических и иных наблюдений на Нетайловском могильнике // Древности 2004. — Харьков, 2004. — С. 205—224.
- Залеская В.Н., Львова З.А., Маршак Б.И., Соколова И.В., Фоякова Н.А. Сокровища хана Кубрата. Перещепинский клад. — СПб., 1997.
- Зинько В.Н., Пономарев Л.Ю. Гончарная керамика VIII-IX веков с сельской округи Боспора // Археология и история Боспора. — Керчь, 1999. — Т. III. — С. 185—212.
- Зинько В.Н., Пономарев Л.Ю. Степи Восточного Крыма в эпоху Хазарского каганата // МАИЭТ. — Симферополь, 2005. — Вып. XI. — С. 406—429.
- Зинько В.Н., Пономарев Л.Ю. Тюрко-булгарские памятники Восточного Крыма // Проблемы на прабългарската история и култура. — София, 2007. — Т. 4—1. — С. 233—254.
- Иванов А.А. Раннесредневековые подкурганые кочевнические захоронения второй половины VII — первой половины IX вв. Нижнего Дона и Волго-Донского междуречья. Автореф. канд. дис. ист. наук. — Волгоград, 2000.
- Історія української культури. — К., 2001. — Т. 1: Історія культури давнього населення України.
- Ковалевская В.Б. Компьютерная обработка массового археологического материала из раннесредневековых памятников Евразии. — М., 2000.
- Колода В.В. Влияние традиций салтовского гончарного производства на керамический комплекс боршевской культуры Подонья // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2009. — Т. 7. — С. 61—98.
- Колода В.В. Житла раннього середньовіччя у Верхньому Салтові // Археологія. — 2000. — № 4. — С. 40—54.
- Колода В.В. К вопросу о наследии Хазарского каганата и его роли в истории восточных славян // Хазары. — М.; Иерусалим, 2005. — С. 338—345.
- Колода В.В. Новые материалы к проблеме оседания средневековых кочевников: критерии выделения и подходы к решению (на примере исследований городища Мохнач) // Хазарский альманах. — Харьков, 2005. — Т. 4. — С. 216—233.
- Колода В.В. Салтовское гончарное производство (по материалам ремесленного центра в урочище Роганина) // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2001. — Т. 2. — С. 219—232.
- Колода В.В. Черная металлургия Днепро-Донского междуречья во второй половине I тыс. н. э.: Автореф. канд. дис. ист. наук. — К., 1996.
- Колода В.В. Черная металлургия Днепро-Донского междуречья во второй половине I тыс. н. э. — Харьков, 1999. — 244 с.
- Колода В.В., Горбаненко С.А. Землеробство салтівської культури (за матеріалами Мохначанського городища) // Vita antiqua. — 2009. — С. 261—280.
- Колода В.В., Горбаненко С.А. Осіле тваринництво у носіїв салтівської культури на Дону // Див. у цій збірці.
- Комар А.В. Горизонт Столбище — Старокорсунская и некоторые проблемы возникновения салтовской культуры // Finno-Ugrica. — Казань, 2000. — Вып. 1 (4). — С. 42—66.
- Комар А.В. Исторические предпосылки возникновения легенды о полянской дани хазарам по археологическим данным // Хазары. — М.; Иерусалим, 2005. — С. 207—218.
- Комар А.В. К вопросу о дате и этнокультурной принадлежности шиловских курганов // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2001а. — Т. 2. — С. 11—45.
- Комар А.В. К вопросу о процедуре «обезвреживания покойников» в Нетайловском могильнике // Восточнославянский мир Днепро-Донского междуречья и кочевники южно-русских степей в эпоху раннего средневековья. — Воронеж, 2008а. — С. 45—46.
- Комар А.В. Курганы VIII в. у села Астахово // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2009. — Т. 7. — С. 295—314.
- Комар А.В. Памятники типа Суханово: к вопросу о культуре болгар Северного Причерноморья 2-й половины VI — начала VII в. // Сугдейский сборник. — К.; Судак, 2008б. — Вып. III. — С. 87—117.
- Комар А.В. Перещепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII — начала VIII в. // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2006а. — Т. 5. — С. 7—244, 413—432.
- Комар А.В. Погребение кочевника нач. VIII в. у села Журавлиха в Среднем Поднепровье // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2006б. — Т. 5. — С. 403—412.
- Комар А.В. Погребение начала VIII в. у села Октябрьское в Северо-Восточном Приазовье // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2006в. — Т. 5. — С. 399—402.
- Комар А.В. Погребение номада середины VII в. у с. Дмитровка в Южном Побужье // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2006г. — Т. 5. — С. 375—386.
- Комар А.В. Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы // Vita Antiqua. — К., 1999. — № 2. — С. 111—136.
- Комар А.В. Происхождение поясных наборов раннесалтовского типа // Культуры Евразийских степей второй половины I тыс. н. э. (из истории костюма). — Самара, 2001б. — Т. 2. — С. 103—117.
- Комар А.В. Что такое «пастырская культура» // Проблемы на прабългарската история и култура. — София, 2007. — Т. 4—1. — С. 35—52.
- Комар А.В., Кубышев А.И., Орлов Р.С. Погребения кочевников VI—VII вв. из Северо-Западного Приазовья // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2006. — Т. 5. — С. 245—374.
- Комар А.В., Орлов Р.С. Погребение кочевника второй половины VII в. у с. Черноморское // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2006. — Т. 5. — С. 387—398.
- Комар О.В. Населення степів Північного Причорномор'я VI — початку VIII ст.: Автореф. ... канд. дис. — К., 2002.
- Комар О.В. Про час і обставини прийняття титулу «хакан» правителем русів // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII—XI ст. — Чернігів, 2003. — С. 102—107.
- Комар О.В., Піоро В.І. Кургани хозарського часу на Луганщині // Vita Antiqua. — К., 1999. — № 2. — С. 150—159.
- Комар О.В., Сухобоков О.В. Озброєння і військова справа Хозарського каганату // Нариси з військової історії Давньої України. — К., 2005. — С. 212—231.
- Кравченко Э. Городища среднего течения Северского Донца // Проблемы на прабългарската история и култура. — София, 2007. — Т. 4—1. — С. 167—206.
- Кравченко Э.Е. Мусульманское население среднего течения Северского Донца и распространение ислама в Восточной Европе в хазарское время // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2005. — Т. 4. — С. 153—186.
- Кравченко Э.Е., Гусев О.А., Давыденко В.В. Ранние мусульмане в среднем течении Северского Донца (по

- археологическим источником) // Археологический альманах. — Донецк, 1998. — № 7. — С. 113—140.
- Кравченко Э.Е., Давыденко В.В. Сидоровское городище // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2001. — Т. 2. — С. 233—302.
- Кравченко Э.Е., Мирошниченко В.В., Петренко А.Н., Давыденко В.В. Исследования археологического комплекса у с. Сидорово (материалы экспедиций 2001—2003 гг.) // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2005. — Т. 4. — С. 261—356.
- Красильников К.И., Красильникова Л.И. Лесостепи и степи Подонцовья под властью Хазарского каганата (военно-правовой очерк) // Освіта Донбасу. — 2007. — № 2. — С. 5—10.
- Красильников К.И. Бурджане (Булг-р) степного Подонцовья в составе Хазарии // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2009а. — Т. 7. — С. 371—386.
- Красильников К.И. Лощеная керамика из степного массива салтово-маяцкой культуры (типология, технология, орнаментика, клейма) // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2009б. — Т. 7. — С. 99—152.
- Красильников К.И. Новые данные об этническом составе населения степного Подонцовья VIII — нач. X в. // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2001. — Т. 2. — С. 303—322.
- Красильников К.И. Этнопроцессы в среде праболгар степного Подонцовья // Проблемы на прабългарската история и култура. — София, 2007. — Т. 4—1. — С. 77—90.
- Красильников К.И., Красильникова Л.И. Могильник у села Лысогородка — новый источник по этноистории степей Подонцовья раннего средневековья // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2005. — Т. 4. — С. 187—244.
- Красильников К.И., Тельнова Л.И. Грунтовый могильник у поселка Новодачное // Древности Подонцовья. — Луганск, 1997. — С. 66—80.
- Красильникова Л. Жилища и семьи праболгар салтовской культуры степного Подонцовья // Проблемы на прабългарската история и култура. — София, 2007. — Т. 4—1. — С. 255—266.
- Красильникова Л.И. Жилые постройки на поселениях VIII — нач. X вв. степного Среднедонечья // Вісник Луганського державного педагогічного університету ім. Т. Шевченка. — Луганськ, 2002а. — № 5. — С. 90—103.
- Красильникова Л.И. Конструктивные признаки жилых построек и их типология на поселениях степного Подонечья VIII — нач. X в. // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2001. — Т. 2. — С. 323—332.
- Красильникова Л.И. Некоторые аспекты моделирования салтовской семьи VIII — нач. X вв. по жилищам из Степного Подонцовья // Вісник Луганського державного педагогічного університету ім. Т. Шевченка. — Луганськ, 2002б. — № 6. — С. 76—85.
- Красильников К.И. Кухонна кераміка та керамічні вироби спеціального призначення салтово-маяцкої культури Середньодонеччя // Vita Antiqua. — № 2. — С. 170—177.
- Красильникова Л.И. Будівлі салтово-маяцкої культури степового Наддінців'я. Автореф. дис. канд. іст. наук. — К., 2005.
- Красильникова Л.И. Вогнища і печі в спорудах хозарського часу зі степового Подонцов'я // Археологія. — 2003. — № 2. — С. 48—60.
- Криганов А.В. Військова справа ранньосередньовічних аланів Подоння // Археологія. — 1993. — № 2. — С. 52—62.
- Круглов Е.В. Сложносоставные луки Восточной Европы раннего средневековья // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2005. — Т. 4. — С. 73—142.
- Крыганов А.В. Налучья и их ношение раннесредневековыми кочевниками Евразии // Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. — Самара, 1996. — С. 344—352.
- Майко В. Территориальные группы праболгарский памятников Таврики VII — первой половины X вв. // Проблемы на прабългарската история и култура. — София, 2007. — Т. 4—1. — С. 151—166.
- Майко В.В. Некоторые аспекты вооружения и конского снаряжения тюрок Таврики VIII—X вв. // Оржие и снаряжение през късната античност и средновековието IV—XV вв. — Варна, 2002. — С. 99—108.
- Майко В.В. Проблемы салтовской культуры Крыма и Кембриджский аноним // Хазарский альманах. — Харьков, 2005. — Т. 4. — С. 96—108.
- Майко В.В. Средневековое городище на плато Тепсень в юго-восточном Крыму. — К., 2004.
- Майко В.В. Средневековые некрополи Судакской долины. — К., 2007.
- Майко В.В. Хозари у Криму в другій половині X ст. // Археологія. — № 2. — 1999. — С. 40—49.
- Майко В.В. Етнокультурні зв'язки Криму з Подніпров'ям і Північним Кавказом у VII—X ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1998.
- Майко В.В., Фарбей А.М. Християнізація тюрко-болгар Криму в світлі археологічних джерел // Археологія. — 1995. — № 4. — С. 75—81.
- Михеев В.К. Новый грунтовый могильник салтовской культуры в с.Червоная Гусаровка // Древности 1994. — Харьков, 1994. — С. 194—195.
- Могаричев Ю.М., Сазанов А.В. Жизнь Иоанна Готского в контексте истории Крыма «хазарского периода». — Симферополь, 2007.
- Орлов Р.С., Рассмакин Ю.Я. Новые памятники VI—VII вв. из Приазовья // Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии. — К., 1996. — С. 102—116.
- Петрухин В.Я. «Русский каганат», скандинавы и Южная Русь: средневековая традиция и стереотипы современной историографии // Древнейшие государства Восточной Европы. 1999. — М., 2001. — С. 127—142.
- Петрухин В.Я. Хазария, венгры и Русь у Константина Багрянородного: тезисы к новому комментарию // Хазары. — М., 2002. — С. 78—81.
- Петрухин В.Я. Хазарская и варяжская дань: к истории Восточной Европы в IX в. // Проблемы на прабългарската история и култура. — София, 2007. — Т. 4—1. — С. 295—307.
- Плетнева С.А. Города в Хазарском каганате (доклад к постановке проблемы) // Хазарский альманах. — Харьков, 2002. — Т. 1.
- Плетнёва С.А. Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья — IV—XIII века. — Воронеж, 2003.
- Плетнева С.А. Очерки хазарской археологии. — М.; Иерусалим, 1999.
- Приймак В.В., Супруненко А.В. Венгерское погребение в кургане у с. Твердохлебы Кобелякского района // Курганы Нижнего Поворскля. — М. — Полтава, 1994. — С. 81—85.
- Приходнюк О.М. Археологические данные о связях славян и степного населения в VII—VIII вв. // МАИЭТ. — 1996. — Вып. 5. — С. 114—125.
- Приходнюк О.М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.). — К.-Чернівці, 2001.

- Приходнюк О.М., Чурилова Л.М. Коштовності з с. Коробчине на Дніпропетровщині // Археологія. — 2001. — № 1. — С. 96—105.
- Свистун Г. Строительный материал и типология городищ салтовской лесостепи // Проблемы на прабългарската история и култура. — София, 2007. — Т. 4—1. — С. 403—416.
- Свистун Г.Е. Фортификация городища Верхний Салтов // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2009. — Т. 7. — С. 459—478.
- Сорочан С.Б. Ещё раз о тудуне Херсона и статусе Боспора и Фанагории в начале VIII в. // Хазарский альманах. — Харьков, 2007. — Т. 6. — С. 201—222.
- Супруненко О.Б. Курган з угорським некрополем у пониззі Псла. — К.-Полтава, 2007.
- Супруненко О.Б., Маєвська С.В. Давньоугорське поховання у кургані в пониззі Псла // Археологічний літопис Лівобережної України. — Полтава, 2007. — № 1—2. — С. 32—45.
- Сухобоков О.В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII-XIII ст. — К., 1992.
- Сухобоков О.В. Славяне и этнические тюрки на Днепровском Левобережье в 1-м тыс. н. э. // Україні і Туреччина. — К., 2003. — С. 63—67.
- Сухобоков О.В. Хозари та слов'яни у Північно-Причорноморському лісостепу // Південна Україна: проблеми історичних досліджень. — Миколаїв, 1998. — Ч. I. — С. 62—72.
- Татаринов С.И., Федяев С.В. Новые раннеболгарские погребения из могильника Дроновка-3 (Лиманское озеро) на Северском Донце // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2001. — Т. 2. — С. 365—374.
- Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. — К., 1999.
- Тортика А.А. Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы (вторая половина VII — первая четверть X в.). — Харьков, 2006.
- Флеров В.С. «Города» Хазарии. Что это такое? // Проблемы на прабългарската история и култура. — София, 2007. — Т. 4—1. — С. 53—76.
- Флеров В.С. О технологии изготовления салтово-маяцкой лощеной керамики // Археология восточноевропейской лесостепи. — Воронеж, 2000а. Вып. 14. — С. 111—118.
- Флеров В.С. Обряд обезвреживания погребенных Хазарии на археологическом фоне Восточной Европы I тыс. н. э. // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2005. — Т. 4. — С. 383—06.
- Флеров В.С. Погребальные обряды на севере Хазарского каганата. — Волгоград, 1993.
- Флеров В.С. Раннесредневековые юртообразные жилища Восточной Европы. — М., 1996.
- Флеров В.С. Розыскания по обряду обезвреживания в раннесредневековой Восточной Европе // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2000б. — Т. 1. — С. 55—74.
- Флерова В.Е. Образы и сюжеты мифологии Хазарии. — М., 2001а.
- Флерова В.Е. Резная кость юго-востока Европы IX—XII вв. — М., 2001б.
- Хоружая М.В. Бусы из захоронений Верхне-Салтовского могильника (раскопки 1984 г.) // Хазарский альманах. — Харьков, 2007. — Т. 6. — С. 223—238.
- Хоружая М.В. Катакомбные захоронения главного Верхне-Салтовского могильника (раскопки 1984 года) // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2009. — Т. 7. — С. 260—294.
- Швецов М.Л., Санжаров С.Н., Прынть А.В. Два новых сельских могильника в Подонцовье // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2001. — Т. 2. — С. 333—346.
- Aibabin A. Early Khazar archaeological monuments in Crimea and to the North of the Black Sea // La Crimee entre Byzance et le Khaganat Khazar. — Paris, 2006. — P. 31—65.
- Prichodjuk O., Chardaev V. Ein Edelmetallfund des 6.—7. Jahrhunderts aus Keleje, Ukraine // Eurasia antiqua. — 2001. — В. 7. — S. 585—613.
- Prichodnyuk O., Fomenko V. Early Medieval nomads' burials from the vicinity of the village of Hristoforovka, the district of Nikolaevo, Ukraine // Archaeologia Bulgarica. — Sofia, 2003. — VII. — P. 107—116.

А. В. Комар

ХАЗАРСКИЙ КАГАНАТ И РАННЕСРЕДНЕВЕКОВАЯ НОМАДИСТИКА: ЗАВЕРШЕНИЕ ЭПОХИ

В статье представлен обзор тенденций последних десятилетий в полевых и аналитических исследованиях проблематики, связанной с изучением археологии времени Хазарского каганата VII—X вв. на территории Украины.

О. В. Комар

KHAZARIAN KHAGANATE AND THE EARLY MEDIEVAL NOMAD STUDIES: END OF THE EPOCH

The paper presents revue of tendencies in Khazarian and Early Medieval nomad studies of the last decades that deals with archaeological sites of the 7th—10th centuries A.D. on the territory of Ukraine.